

KİTABŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.167>

UOT: 09.

Nazim Yarməmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: nazimyarmammadov@gmail.com

AZƏRBAYCAN KİTAB MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF MƏRKƏZLƏRİ

Xülasə

Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda əlyazma kitablarının aşağıdakı növləri geniş yayılmışdı: divan, məcmuə, dərslik, sənamə, ziyc, cüng, risalə, xabnamə, təzkirə və b. mövzu baxımından, fəlsəfə, təbabət, nücum, riyaziyyat, musiqi, tarix, coğrafiya, əxlaq, bədii ədəbiyyat və s. dair kitablara rast gələ bilərik. Əlyazmaların böyük qismini Quran və islam elmləri (təfsir, hədis, kəlam, fiqh, irfan) təşkil edir.

Azərbaycanda xalqın maariflənməsi, klassik elmlərin yayılmasında mədrəsə aparıcı rol oynayırdı. Azərbaycanda hələ orta əsrlərdə elmin və tədris prosesinin təşəkkül və təkamülündə məktəb-mədrəsələrin fəaliyyəti böyük önəm kəsb edir.

Təbriz və Marağa kimi böyük şəhərlərin məktəb-mədrəsələrindən söhbət açsaq, bu şəhərlərin məktəb-mədrəsələrində zəngin şəxsi kolleksiyası olan tanınmış alim və müəllimlərin olduğunu görürük.

XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Şeyx Səfi məqbərəsində məşhur “Dar əl-irşad” mədrəsəsi fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsə ənənəsi XIX əsrdə də davam edirdi. Müsəlman məktəbləri səviyyəsinə görə iki tip olurdu. Bunlardan biri məktəb, digəri isə mədrəsə adlandırılırdı. Məna etibarilə məktəb təhsilin ibtidai, mədrəsə isə ali dərəcəsi hesab olunurdu. Məktəb bir növ mədrəsəyə hazırlıq mərhələsi idi. Mədrəsə xalqı maarifləndirməklə yanaşı, həm də onun dünyagörüşünün genişləndirilməsi və bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi işinə xidmət edirdi. Şagirdlərin xəttini təkmilləşdirmək üçün onlara, əsasən “Gülüstan”, “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” əsərləri üzərində işləmək tapşırılırdı ki, bunda da məqsəd nüsxələrin sayını artırıb, bütün Azərbaycana yaymaq idi.

Mədrəsə hücrələrindən biri kitabxana üçün ayrılır, kitablar rəflərə və ya həsir döşənmiş döşəmə üzərinə yığılırdı.

Açar sözlər: Azərbaycan, kitab, mədrəsə, ədəbi məclis, mədəniyyət

Giriş

Hələ lap qədim zamanlardan dünya mədəniyyət xəzinəsinə ən böyük hədiyyəni Şərq xalqları bəxş etmişlər [1, s.10]. Bu gözəl ənənə orta əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Əsrlərdən bəri güclü dövlətlərin müstəmləkə siyasətinə rəğmən bu xalqlar öz milli adət-ənənələrini, tarix və mədəniyyətini çox çətinliklə də olsa, qoruyub saxlamışlar. Əqli, mədəni və estetik dəyərlərin böyük qismi yazılı abidələrdə öz istifadəsini tapmışdı. Bu mədəni irsin böyük bir qismi bizə əlyazmalar şəklində çatmışdır. Keçmişin əqli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən bu misilsiz abidələr mütəxəssislərin ən mühüm tədqiqat qaynağı, bütün bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsi sayılır.

Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri yaratdığı mənəvi sərvət, nəsillər boyu humanist təfəkkür və dünyagörüşün formalaşması baxımından əvəzsiz qaynaq olmaqla yanaşı, həm də bizim mədəniyyətimizin mühüm məxəzidir. Belə bir kəlam vardır ki, memarlıq abidələri mədəniyyətin sözsüz, kitablar isə sözlü daşıyıcısıdır. Bütün dünya xalqları dahilərin qiymətli fikirlərini yazı və kitab vasitəsilə saxlamış, nəsil-dən-nəsilə ötürmüşlər [2, s.5]. Mədəniyyətin ən mühüm ünsürü kitabdır. Azərbaycan, Şərq və bütün dünya ədəbiyyatından kitabın əhəmiyyəti haqqında istənilən qədər misallar gətirmək olar. Sadə sözlə desək, kitabsız nə bir ölkə, nə bir xalq, nə də mədəniyyət ola bilər. Kitab mədəniyyətin ən universal və önəmli komponentlərindən biridir. Kitab insanlığın həm əqli-mənəvi, həm də maddi imkanlarının məhsuludur. Ölvərişli yazı materialının (əvvəl perqament, sonra isə kağız) tapılması nəticəsində bizim üçün bu gün adi bir şeyə çevrilmiş kitab-kodeks formalaşdı [3, s.3-6].

Qədim kitablar perqament üzərində yazılırdı. Perqamentin ucuz başa gələn qalın növü buzov, öküz, keçi, qoyun, dağkeçisi dərisindən, nisbətən baha başa gələn nazik növü quzu və çəpiş dərisindən hazırlanırdı. Sərf edilən xammalın keyfiyyətindən və məhsulun emalından asılı olaraq perqament möhkəmliyinə və rənginə (ağ, açıq-boz, çəhrayı və s.) görə müxtəlif olurdu. Böyük həcmli qiymətli bir əlyazmanın yaradılması və yaşaması üçün böyük xərc çəkmək lazım gəlirdi, əlbəttə bunun əvəzində dini, elmi və əbədi əsərlər yazıya köçürülür və nəsil-dən-nəslə qalırdı.

Belə ki, Təbəri və Məsudiyə görə, Baktriya hökmdarının xəzinəsində və atəşgahda qorunan “Avesta” çox gözəl dibiri şrifti ilə (belə məlum olur ki, o zamanlar artıq başqa şriftlər də mövcud idi) 12 min öküzün dərisi üzərində qızılla yazılmışdır. Belə qiymətli material üzərində əlyazmanı ancaq hakim təbəqələrə məxsus varlı adamlar yazdıra və ala bilərdilər. Məlum məsələdir ki, baha başa gələn kitabların tərtibatına sifarişçilər xüsusilə tələbkərliklə yanaşırdılar. Onların zövqünə uyğun əlyazmalar zəngin naxışlarla və qızılla bəzədilirdi. Cəvahirata çevrilmiş kitablar qızıl və gümüşlə bərabər xəzinələrdə saxlanılırdı [4, s.4].

Orta çağlarda ərəb yazısından yararlanan xalqların istifadə etdiyi, orta Asiyadan (Səmərqənddən) başqa ölkələrə yayılan kağız istehsalı kitab mədəniyyətinin taleyində həlledici rol oynadı [5, s.10]. Bu hadisə əlyazma kitablarının görünməmiş miqdarda istehsalına geniş imkanlar açmış, kitab tarixində yeni mərhələnin bünövrəsini qoyaraq, ərəb yazısı əsasında əlyazma kitabı mədəniyyətinin dirçəlişi və inkişaf etdirilməsi işində mühüm rol oynamışdır.

Əlyazma kitabı, eyni zamanda rəssamlıq sənətinin bu prosesə qoşulması üçün şərait yaratmışdı. Əlyazma kitabının tam bir proses kimi başa gəlməsində bir sıra sənət və peşələrin iştirakı lazım gəlirdi. Hər bir usta kitabı tərtib edərkən uyğun bədii təfəkkürə əsaslanaraq öz peşəsini inkişaf etdirirdi. Əlyazmanın mükəmməl olması üçün ölçüsünə, rəng və çalarlarına görə müxtəlif növ kağız istehsal edən kağız mütəxəssislərinin, xəttatlığın müxtəlif növlərinə dərinlən ziyədənən xəttatların, əlyazmanın tərtibatında işləyən naxış – bəzək ustalarının və nəqqaşların, əlyazmanı miniatür və illüstrasiyalarla bəzəyən müsəvvirlərin, cildçi-səhhafların, dəri, ağac, karton üzərində ornamental cildlər hazırlayan mücəllidlərin gərgin əməyi tələb olunurdu [6, s.31-32].

Azərbaycanda yaradılan ilk əlyazma kitablarının orijinaları bizə gəlib çatmadığından, onların nə vaxt və harada yaranmasını dəqiq demək qeyri-mümkündür. Amma məlum faktlar əlyazma sənətinin Azərbaycanda IX əsrdən təşəkkül tapması fikrini təsdiq edir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yaradılmış əlyazma kitablarının kəmiyyəti və rəngarəng repertuarı haqqında hələ də dəqiq məlumat yoxdur. Əlyazmaların böyük əksəriyyəti müxtəlif səbəblərdən məhv edilmiş və başqa ölkələrə aparılmışdır. Bununla da günümüzə gəlib çatan əlyazmaların sayını müəyyənləşdirməyi çətinləşdirən daha bir mühüm səbəb ortaya çıxır: Bu onların bütün yer üzünə səpələnməsi, bir hissəsinin şəxsi kolleksiyalarda, digər hissəsinin isə xarici muzey və kitabxanalarda yerləşməsi ilə bağlıdır. Başqa yandan, bir çox kitabxana fondlarında saxlanılan əlyazmaların kataloqu həm də çap olunmamışdır.

İslamın başlanğıcı dönməsində yazılan əsərlərin əlyazmaları bizim günlərə, öz yarandıqları dövrdə

hazırlanmış əlyazma şəklində yox, məhz sonralar həmin kitablardan köçürülmüş formada gəlib çatmışdır. Əsrlərdən bəri əlyazmaların üzü dəfələrlə köçürülmüşdür. Üzünü köçürərkən katiblərin buraxdığı səhvlər, əlavə və təhriflər orijinal mətnin dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, hal-hazırda mətni orijinala müvafiq olan kitab tapmaq çətindir. Bu nöqteyi-nəzərdən eyni əsərin əlyazma nüsxələrinin əldə edilməsi və müqayisəli tədqiqi şərqşünaslığın önəmli problemi olaraq qalır.

Azərbaycanın günümüze gəlib çıxan qədim əlyazma kitabları (əsər, deyil məhz kitabları) XIII əsrə aiddir. Bunlardan ən qədimi Təbərinin Qurana yazdığı təfsirdir. 1210-1225-ci illərdə Azərbaycanda yaradılmış bu əlyazma Paris milli kitabxanasında saxlanılır. Yüksək zövqlə, gözəl naxışlarla bəzədilmiş bu əlyazma hələ o zaman Azərbaycanda kitabın bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirilməsini təsdiqləyir.

Azərbaycanın XIII əsr əlyazma nümunələrindən biri də Əyyuğunin “Vərqa və Gülşə” əsəridir. Hazırda bu əlyazma İstanbulun “Topqapı” sarayı muzeyindədir. XIII əsrin birinci yarısında Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, “İskəndərnamə” və s. əsərlərin əlyazmaları tərtib edilib. 1233-cü ildə üzü köçürülən “İskəndərnamə” indi Tehrandə Əskər Məhdəvinin şəxsi arxivindədir. 1239-cu ildə tamamlanan ikinci əlyazma isə Londonun “İndiyan-Ofis” kitabxanasında qorunur.

Bunlardan əlavə, o dövrün daha üç əlyazması bizə məlumdur. Bunlar Hatib Təbrizinin “Şərhi-divan əl-həməsə” 1256-cı il, Ələddin Cüveyninin “Tarixi-monqol” 1290-cı il, İbn Behtişunun “Mənafi əl-heyvan” 1297-ci il əsəridir.

Hal-hazırda XIV əsrdə Azərbaycanda yaradılmış 50-ə yaxın əlyazma, kitabə, ədəbi əsər bizə məlumdur. Bunlardan dördü Qurandan cüzlər, qalanları isə bədii əsər və tarixi kitabların əlyazma nüsxələridir. Bu siyahıda Nizami əsərlərinin əlyazma nüsxələri əksəriyyət təşkil edir.

Bizə gəlib çatmış əlyazmaların böyük bir qismi XV əsrdə yaradılmışdır. Bu dövrün incə zövqlə tərtib edilmiş yüzlərlə Azərbaycan əlyazma kitabları məşhur muzey və kitabxanaların bəzəyinə çevrilmişdir. Azərbaycanda əlyazma sənətinin inkişafı sonrakı yüzilliklərdə daha geniş vüsət aldı. Şərq əlyazma kitablarının kataloqları ilə işləyərkən məlum oldu ki, bu dövrdən Azərbaycan əlyazma kitabının qırx minə yaxın nüsxəsi bizə miras qalmışdır [7, s.22-24].

Əgər əlyazma kitabı mətn baxımından xalqın mədəni, mənəvi və əqli həyatını özündə əks etdirsə, onun bədii tərtibatı Şərqdə nəqqaşlıq sənətinin incəliklərindən xəbər verir. Hansı dildə, kim tərəfindən yazıldığı və məzmunundan asılı olmayaraq, ümumşərq polioqrafik bazası əsasında Azərbaycan ustaları tərəfindən yaradılmış əlyazmalar Azərbaycan kitab mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda əlyazma kitablarının aşağıdakı növləri geniş yayılmışdı: divan, məcmuə, dərslək, səlnamə, ziyc, cüng, risalə, xabnamə, təzkirə və b. mövzu baxımından, fəlsəfə, təbabət, nücum, riyaziyyat, musiqi, tarix, coğrafiya, əxlaq, bədii ədəbiyyat və s. dair kitablara rast gələ bilirik [8, s.19-22]. Əlyazmaların böyük qismini Quran və islam elmləri (təfsir, hədis, kəlam, fiqh, irfan) təşkil edir.

İstər xəttatlığın misilsiz nümunəsi olan hər hansı bir sənəd, istərsə də müəllif tərəfindən adi xətlə yazılmış hər bir əlyazma təkrarsız və qiymətlidir. Əlyazmaların taleyi haradasa onların sahiblərinin taleyini əks etdirir. Müəyyən bir kitabla tanışlıq onun yaradıcısı haqqında, bəzən isə bütöv bir dəstə adam, qəbilələr, dini təriqətlər və zümrələr, onlar arasındakı münasibətlər haqqında geniş məlumat verir.

Xəttat qələmindən çıxmış əlyazma kitabı bu və ya digər kitabxanada özünə yer tutana qədər bir sahibdən başqa birisinə qədər uzun yol keçir. Bu yoldakı dayanmalar əlyazmanın özündə onun müvəqqəti sahiblərinin möhür və qeydləri şəklində qalır. Əlyazmaların taleyi haçalanır, bir yerdən başqa yerə aparılırdı [9, s.119].

Kitabların yaranışında və üzünün köçürülməsində xəttatların böyük rolu olurdu. Kiminsə sifarişi ilə onlar kitabların üzünü köçürür, yenilərini tərtib edirdilər. Bədiilik nöqteyi-nəzərindən gözəl tərtibata malik, son dərəcə səliqə və incə zövqlə işlənmiş belə kitabların qiyməti daha çoxdur. Bu cür bahalı kitablar yalnız əsilzadələrin və yüksək təbəqələrin nümayəndələri tərəfindən saray emalatxanalarına sifariş verilə bilərdi.

Professor B.N.Zaxoder (1898-1960) Qazı Əhmədin “Xəttat və rəssamlar haqqında traktat” işinin rus nəşrinə yazdığı ön sözdə deyir: “Orta əsrlərdə kitabxanalar kitabı saxlamaqla yanaşı, onun tərtibatına və bərpasına da xüsusi fikir verirdilər” [10, s.15].

Rəssam və xəttatlardan bəhs edən bir çox təzkirə və risalələrdə bu məsələyə müəyyən diqqət yetirilib, ancaq başqa qaynaqlardan aydın olur ki, o vaxt kitabxanalarda xəttatlar, rəssam – miniatürçülər, təbiiq sənətin başqa nümayəndələri işləmişlər, yəni kitabxana dedikdə kitab saxlanılan yer deyil, həm də əlyazma kitabının hazırlandığı bir müəssisə nəzərdə tutulurdu. Əlyazma kitablarının bədii tərtibatı, onun ayrı-ayrı hissələrinin hazırlanma texnologiyası onların saray kitabxanalarında kompleks üsulu ilə həyata keçirilməsi fikrini təsdiq edir. Başqa sözlə desək, bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş əsərə bədii tərtibat verilməsi və üzünün köçürülməsi işini bütünlüklə öz öhdələrinə götürən təcrübəli ustalar qabaqcıdan seçilirdi. Miniatür və başlıqlar üçün boş səhifələr buraxan xəttatlar əsəri gözəl xətlə başdan-ayağa köçürdükdən sonra, müzəhhiblər işə başlayırdılar. Müzəhhiblər başlıqları və ünvanları bəzəyir, hər fəslin başında müvafiq şəkil və ya naxış salır, kitabın müəyyən səhifələrini səliqə ilə köçürürdülər. Sonra rəssamlar onlar üçün boş buraxılmış səhifələrdə miniatürlər çəkir, daha sonra kitab cild emalatxanasına verildirdi. Burada cildçilər bahalı nazik dəridən, iri buynuzlu mal-qaranın dərisindən və ya kartondan müxtəlif cildlər hazırlayırdılar. Kitab cildlərinə basma naxışla qızılı şərq naxışları və qızılı döymələr həkk edirdilər. Cildlənmiş kitab, saxlanmaq üçün kitabdara verildirdi [11].

Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş məlumatlardan məlum olduğu kimi, saray kitabxanaları, əsasən, üç hissədən ibarət olurdu. Birinci hissə (bölmə) bahalı ağac növlərindən hazırlanmış kitab rəfləri və şkaflar olan zəngin salonlardan ibarət idi. İkinci hissədə rəssam, xəttat və müzəxxiblərin emalatxanası və nəhayət üçüncü hissədə isə cildxana yerləşirdi.

Aşağı təbəqədən olan sadə adamlar isə bəzək-düzəkdən xali olan ucuz əlyazma kitablarından istifadə edirdilər. Bir qayda olaraq, belə əlyazmalar həvəskar xəttatlar tərəfindən tərtib edilirdi [12]. Eyni zamanda, tələbələr və bədii ədəbiyyat həvəskarları onlara lazım olan kitabları özləri köçürürdülər.

XIV əsrə qədər həm dini, həm də dünyəvi məzmunu malik kitabların üzü “nəsx” və “süls”, XIV əsrdən etibarən isə “təliq” xətti ilə köçürülməyə başladı.

XIV əsrin axırlarında məşhur Azərbaycan xəttatı Mirəli Təbrizi dövrünün mədəni-estetik tələblərinə cavab verən yeni “nəstəliq” xəttini kəşf etdi. O dövrün bədii və elmi işlərinin əksəriyyəti məhz bu xətlə yazılmışdır.

Yazı prosesini sürətləndirmək məqsədilə XVII əsrin axırlarından etibarən “şikəstə” xəttindən istifadə edilməyə başlandı. Ancaq “nəstəliq” xətti kəşf edildikdən sonra Quran ənənəvi “nəsx” xətti ilə yazılırdı. “Quran”ın başqa “kufi” və “süls” xətti ilə yazılmış tək-tək nüsxələri də mövcuddur. Bununla belə, “nəsx” xətti Quranın yazılmasında əsas xətt kimi işlənib, bu xətt Quranın düzgün yazılışı və oxunuşu üçün ən münasib xətt olaraq qalır.

Azərbaycanda xalqın maariflənməsi, klassik elmlərin yayılmasında mədrəsə aparıcı rol oynayırdı.

Azərbaycanda hələ orta əsrlərdə elmin və tədris prosesinin təşəkkül və təkamülündə məktəb-mədrəsələrin fəaliyyəti böyük önəm kəsb edir. Buna misal olaraq, dahi Nizaminin elmi təfəkkür çevrəsini göstərmək kifayət edir. O Gəncədə anadan olmuş, hələ uşaq ikən əvvəl atasını, sonra isə anasını itirmişdir. Bütün ömrü boyu doğma şəhərində yaşamış şair – tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika, münəccimlik, həndəsə, coğrafiya, ilahiyyat elmlərinə yiyələnmiş, ərəb və fars dillərini öyrənmiş, o zaman Gəncədə yaşayan məşhur alimlərdən dərslər almışdır [13, s.107].

Təbriz və Marağa kimi böyük şəhərlərin məktəb-mədrəsələrindən söhbət açsaq, bu şəhərlərin məktəb-mədrəsələrində zəngin şəxsi kolleksiyası olan tanınmış alim və müəllimlərin olduğunu görürük. Mahmud Şəbüstəri (1287-1320) kimi alimin dünyagörüşünün formalaşmasında Təbriz yaxınlığında olan Şəbüstər qəsəbə mədrəsəsinin adını çəkmək yerinə düşər. Bu sayaq mədrəsələrdə Quran və islam elmləri ilə yanaşı təbiətşünaslıq, nücum, məntiq, riyaziyyat, fəlsəfə kimi elmlər, ərəb və fars dilləri tədris edilirdi.

Hər bir dövrdə baş verən siyasi və ictimai dəyişikliklər tədris prosesinə də öz təsirini göstərir. Elm

kimi, təhsil də dövrün tələbindən doğur və onun yaratdığı şəraitlə ayaqlaşmağa çalışır.

XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Şeyx Səfi məqbərəsində məşhur “Dar əl-irşad” mədrəsəsi fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsə ənənəsi XIX əsrdə də davam edirdi. XIX əsrin birinci yarısında (1839-cu ildə) Qazaxın Dağkəsəmən kəndindəki Əli Əfəndi Şirvani mədrəsəsində Hafiz Şirazinin “Divan”ından (B-2234) köçürülmüş əlyazmanın son 6 səhifəsindən məlum olur ki, həmin şəxs o dövrdə sufi təriqət ideyaları ilə maraqlanırmış. Hər bir müəllim öz ideya və dünyagörüşünə uyğun əsərləri tədris edirdi.

Proqramlardan asılı olaraq mədrəsələrin nəzdində əlyazma kolleksiyaları yaradılırdı. Kolleksiyalardakı əlyazmaların müəyyən hissəsi şagird xətti ilə yazılırdı. Beləliklə, əlyazmaların sayı sürətlə artırdı. Gəncə mədrəsəsində bir çox müəllim-xəttat çalışırdı. Onlardan ilk növbədə “nəstəliq” xəttinə yaxşı bilən Mirzə Şəfinin özünü göstərmək olar.

Müasir tarix və ədəbiyyat kitablarında, o cümlədən xüsusi tədqiqat əsərlərində, onun həyat və fəaliyyəti, əlaqədar olduğu ədəbi şəxsiyyətlərlə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunların içərisində S.Mümtaz, A.Seyidzadə, F.Qasımzadə kimi tədqiqatçılar xüsusi fərqlənir. Bu şəxsiyyət əlyazma kitabının yaranmasında böyük rol oynayıb.

Mirzə Şəfinin göstərişi ilə tərtib edilmiş əlyazmaya müxtəlif əsərlərlə yanaşı Caminin “Yusif və Züleyxa”, Hatifinin “Xosrov və Şirin” poemaları, Heyran xanımın və b. şairlərin şeirləri də daxil edilmişdir (C-86 şifrəli məcmuə).

Məktəb-mədrəsə ənənəsi XIX əsrdə nəinki Azərbaycanda, Rus imperiyasının tərkibində olan digər müsəlman respublikaları arasında da geniş yayılmışdı. Müsəlman məktəbləri, səviyyəsinə görə iki tip olurdu. Bunlardan biri məktəb, digəri isə mədrəsə adlandırılırdı. Məna etibarilə məktəb təhsilin ibtidai, mədrəsə isə ali dərəcəsi hesab olunurdu. Məktəb bir növ mədrəsəyə hazırlıq mərhələsi idi. Təhsilin aşağı pilləsi hesab edilən məktəblər Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində, şəhər və qəsəbələrdə var idi. Məktəbi mədrəsədən ayıran başqa bir cəhət mədrəsənin nəzdində olan kitabxana və yataqxana idi. Məktəbə qəbul bütün il boyu davam edir, dərəcəvəli tərtib edilirdi. Bütün məktəblərdə dərəcə səhər saat 7 ilə 8 arası başlanır, günorta saat 2-yə 3-ə qədər davam edirdi. Təxminən günorta saat 12-də bir saatlıq fasilə elan edilirdi. Bir çox hallarda kiçik yaşlılar saat 12-də evə buraxılırdı [14, s.225]. Məktəblərin istirahət günü cümə günü idi. Cümə axşamları keçilənlər təkrar edilirdi. Ayrı-ayrı məktəblərdə şagirdlərin sayı 10 nəfərdən 100 nəfərə qədər idi. Şagirdlərin yaşı nəzərə alınmırdı. Buna görə də şagirdlər arasında yaş fərqi mövcud idi. Məktəblərdə 7-8 yaşından 16 yaşınadək, mədrəsələrdə isə 15-16 yaşından 30 yaşınadək və daha böyük olanlar təhsil alırdılar [14, s.225]. Məktəblərdə təhsil müddəti dəqiq müəyyən edilməmişdi. Hər bir şagirdin təhsil müddəti onun bacarığından, istedad və müvəffəqiyyətlərindən asılı idi. Çalışqan şagird məktəbi 6-8 ilə bitirə bilirdi.

XIX əsrin axırlarında Qubada Molla İbrahim Xəlil Əfəndinin açdığı məktəbi misal göstərmək olar. Molla İbrahim Xəlil Əfəndinin özünün də dərəcə dediği bu tədris ocağında, Şərq ədəbiyyatı, tarixi ilə yanaşı, din, şəriət fənləri tədris olunur, fars, ərəb dilləri öyrədilirdi.

“S.Ə.Şirvaninin yaxın dostu Mirzə Rzanın məktəbi Şamaxıda ən yaxşı məktəb sayılırdı, burada dillərin tədrisi ilə yanaşı, hüsn-xətt və xəttatlığa böyük diqqət verilirdi. Qubada Molla İbrahim Xəlil, Salyanda Molla Əbil Həsən, Bakıda Mirzə Qasib Qüdsinin “Gülşəni Qüdsi” adı altında təşkil etdiyi məktəblər və başqaları yaxşı məktəb hesab olunurdu” [15, s.338].

Azərbaycanda çap yazı nümunələri yox idi. Buna görə də müəllimlər yazı öyrətmək üçün hər şagirdə ayrıca xəttatlıq nümunələri yazmalı olurdular. Hər bir müəllim gözəl xəttə malik olmalı idi. Gözəl xətti olan müəllimlər şagird sarıdan korluq çəkmirdilər. Məktəblərdə qamışdan düzəldilmiş qələmlərdən istifadə edilirdi. Bəzi məktəblərdə yazı üzrə müsabiqələr keçirilirdi. Deməli, yazı-xətt öyrənən şagirdlər bir növ katiblik sənəti üçün vərdislər əldə edirdilər.

Mədrəsə müsəlman məktəbinin ən yüksək pilləsi hesab edilirdi. İxtisaslaşdırılmış hesab edilən məktəblər məscidlə bilavasitə əlaqədar olmadığı halda, mədrəsələr adətən məscidlərin nəzdində yaradılırdı. Mədrəsələrdə təhsil pulsuz idi. Bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da məd-

rəsə açmaq, körpü və ya məscid tikdirmək savab hesab edilirdi. Odur ki, mövcud mədrəsələrin hamısı şəxsi vəsait hesabına tikilmişdi [16, s.221-230]. Əbdülgəni Nuxəvi mədrəsəsində ərəbdilli ədəbiyyatın öyrədilməsinə, tərcümə və şərhinə xüsusi fikir verilirdi. Bu mədrəsədə onun özünün və şagirdlərinin xətti ilə yazılmış poetika, məntiq, fəlsəfəyə aid yüzrlə əlyazma, o cümlədən Mahmud Əntakinin “Risələ fil-əruz”, “Şərhi-ələqatül-məcəziyyat”, Həsən bəy Zibarinin “Haşiyyə”, Həsən Qatının “Şərhi-İsaquci” və b. əsərləri hal-hazırda Əlyazmalar İnstitutunun Əbdülgəni Nuxəvi məcmuəsində (M-64) saxlanılır. Ayrı-ayrı mədrəsələr bir-biri ilə rəqabət aparırdı. Bu rəqabət əlyazmaların mövzusunə və sayının sürətlə artmasına güclü təsir göstərirdi. XIX əsrin ən böyük mədrəsələrindən biri Qəbələnin Tüntül kəndində yerləşirdi. Məlumatlara əsasən bu mədrəsədə Hacı Məhəmməd baş müəllimlik edirmiş. Ən savadlı müəllimlərdən hesab edilən Hacı İsmayıl Əfəndi də onunla çiyin-çiyinə çalışmış [16, s.221-230]. Hacı Məhəmməd Əfəndinin kiçik qardaşı, həm də onun yetirməsi olan Hacı Abdulla Əfəndi Ağdamın Üçquvaq məhəlləsindəki mədrəsədə baş müəllim idi. Qəbələnin özündə isə Hacı Həmid Əfəndinin baş müəllim olduğu mədrəsə, ən mötəbər təhsil mərkəzi hesab edilirdi. Qəbələ və Tüntül mədrəsələri arasında mövcud olan rəqabət bir ənənə şəkili almışdı. Tüntül kəndinin mədrəsəsində yazılmış əlyazmalardan Səyyadinin şeirləri Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (B-2457). Mədrəsə xalqı maarifləndirməklə yanaşı, həm də onun dünyagörüşünün genişləndirilməsi və bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi işinə xidmət edirdi. Şagirdlərin xəttini təkmilləşdirmək üçün onlara, əsasən “Gülüstan”, “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” əsərləri üzərində işləmək tapşırırdı ki, bundan da məqsəd nüsxələrin sayını artırıb, bütün Azərbaycana yaymaq idi. Mədrəsədə yaradılan əsərlərin əksəriyyəti islam elmlərinə, bir qismi fəlsəfə və məntiqə, bir hissəsi isə əlyazma və təzkirələrə, divan ədəbiyyatına aid idi. AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan cümlələrin birində (B-1251) onun 1819-cu ildə Şərif Qırxağacı və Əli Qurbani tərəfindən Məhəmməd Əmin Əfəndi mədrəsəsində yazıldığı qeyd olunmuşdur.

Ədəbi və mədəni irsin qorunub saxlanılmasında və yayılmasında Əbdülgəni Nuxəvinin, Mirzə Şəfinin, Molla Nemətullanın (Quba), Nəbi Əfəndi Nohurqışlaqlının (Qəbələ), Pir Məhəmməd Əfəndinin, Hacı Məhəmməd Əfəndi Qutqaşenin, Məhəmməd Əfəndi Zərdabının, Əbdürrəhim Xaçmazının, Əhməd Əfəndi Bərgüşadının və b. böyük xidməti olmuşdur [17].

Mədrəsədə dini kitablar yazılır, ərəb və fars dillərindən tərcümələr edilir, kitabların titullarının üzü şagirdlər tərəfindən köçürülürdü. Titullarının yazılışı xeyirxah iş hesab edildiyindən, şagirdlər bu işə xüsusi həvəslə girişirdilər. Ayrı-ayrı mədrəsələrdə hazırlanan müəllimlərin tapşırığı və sifarişi ilə yazılan, şəxsi kitabxanalardan toplanan əsərlər hesabına vahid mədrəsə kitabxanası yaradılırdı. Qoyulmuş qayda-qanuna əsasən kitabsevərlər içərisindən seçilmiş bir tələbə kitabxanaçı təyin edilirdi [17].

Mədrəsə hücrələrindən biri kitabxana üçün ayrılır, kitablar rəflərə və ya həsir döşənmiş döşəmə üzərinə yığılırdı. Kitabxanaçı tələbə kitabların siyahısını tərtib edərkən, onlara mədrəsənin möhürünü vururdu. Mədrəsə kitabxanasından tələbə və müəllimlərdən əlavə müstəsna hallarda üləmələr də istifadə edirdilər. Belə hallarda kitabxanaçı özü onlara kitab aparır, özü də qaytarıb gətirirdi. Belə qulluq üləmə və tacirlərə hörmət əlaməti hesab edilirdi.

Mədrəsə kitabxanasında saxlanılan bəzi kitablar kitabxana hüddudlarından kənara da verilirdi. Bu siyahıya Qurandan parçalar – cüzlər də daxil idi. Belə kitablar ölənlərin ruhuna dua oxunarkən və dini mərasimlər vaxtı götürülür və mərasimlər başa çatdıqdan sonra dərhal geri qaytarılırdı. Mədrəsə kitabxanalarından kitabların itməsi halları da olurdu. Ona görə də kitabların böyük bir hissəsi kitabxanaya vəqf edilirdi.

Mədəniyyət tarixini araşdırarkən, hakim və müctəhidlərin məscid və mədrəsələrə bütöv kitabxanalar bağışlanması faktlarına tez-tez rast gəlirik. Azərbaycanda əsrlər boyu davam edən bu gözəl adət XX əsrə qədər davam etdirilmişdir. XX əsrdən başlayaraq, bu ənənə bir qədər başqa şəkil aldı. Belə ki, kitab alan tacir, mülkədar və ya ziyalı oxuduqdan sonra vərəqəsində öz möhürünü qoyur, “bəxşiş, vəqf” sözlərindən birini yazırdılar. Sahibi oxuduqdan sonra kitabı başqa bir savadlı şəxsə verir, o da öz

növbəsində başqa birisinə ötürürdü. Mövcud ənənəyə görə kitab şəhərin və ya kəndin bütün savadlı əhalisi tərəfindən oxunulduqdan sonra məscid və ya mədrəsə kitabxanasına verilir. 1870-ci ildən etibarən Azərbaycanın böyük şəhərlərində açılan hər bir məktəbdə kitabxana da istifadəyə verilir. Bundan əsas məqsəd dərs vəsaitləri və sinifdən xaric oxu materialları tapmaqda şagirdlərə yardım etmək idi. O vaxtlar kitabxanalar iki cür olurdu.

Bunlardan birincisi əsaslı, ikincisi isə şagird kitabxanası adlandırılırdı. Arxiv sənədlərində yalnız iki tip məktəb kitabxanasının kitabları haqqında məlumat var. Gəncədə fəaliyyət göstərən hər iki kitabxana gimnaziya və natamam gimnaziyaların nəzdində idi.

Bu kitabxanaların fəaliyyətinə aid materiallar onların fondlarının rəqəm göstəricilərindən ibarətdir. Bu məlumatlardan o zamanlar kitabxanaların necə pis komplektləşdirilməsi bəlli olur. Əldə olunan məlumatlara görə Gəncə gimnaziyası nəzdindəki kitabxanada 1871-ci ildən 1881-ci ilə qədər cəmi 597 adda kitabdan 2336 nüsxə var idi. Təkcə Əbdülqəni Nuxəvinin kolleksiyası ilə müqayisədə bu çox cüzi rəqəmdir.

Gəncə natamam gimnaziyasının kitabxanasında vəziyyət daha pis idi: 234 adda kitabdan 533 nüsxə var idi. Sonrakı illərdə də kitabxanalarda bu sahədə irəliləyiş cüzi idi. 1886-cı ildə gimnaziya kitabxanasındakı kitab fondu 4.869, natamam gimnaziyanın tələbə kitabxanasının kitab fondu isə 1717 nüsxədən ibarət idi [18, s.19-21, 42-43].

Güman etmək olar ki, XIX əsrin sonlarında Azərbaycan məktəblərində yaradılan əksər kitabxanalar dini təmayüllü mədrəsələrdən çox geri qalırdı. Bu da bir faktdır ki, xalqın maariflənməsindən qorxan çar hökuməti və yerli hakim təbəqə bu məsələyə diqqət yetirmir, kitabların xalq arasında yayılmasına maneçilik törədirdilər.

XIX əsrdə kitab mədəniyyətinin inkişafında o zamanlar keçirilən ədəbi məclislər böyük rol oynadı. Buna misal olaraq, Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində: Quba, Gəncə, Ordubad, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı, Ərdəbil, Urmiyə, Dərbənd, Şəki və b. şəhərlərində yaradılmış və “Gülüstən”, “Divani-hikmət”, “Əncümənüş-şüara”, “Fövçül-füsəha”, “Beytüs-səfa”, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcməüş-şüara” və b. ədəbi məclisləri göstərə bilərik.

Bu ədəbi məclislərdə iştirak edən poeziya həvəskarları özləri şeir yazmaqla yanaşı, həm də klassiklərin, əsərlərinin üzünü köçürürdülər. Bu yerdə ötən əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış, həyat və yaradıcılığı öyrənilməmiş Molla Mahmud Cavad oğlu Zövi haqqında danışmaq yerinə düşərdi. Zövi haqqında ilk məlumata Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsində rast gəlinir (Arx. 5, Q-5/29, L-32). 1843-cü ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. O, keçən əsrin ikinci yarısında burada yaradılan “Beytüs-səfa” şairlər məclisinin ən fəal üzvlərindən olmuşdur. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmişdir. Seyid Əzimin yazdığına görə, Zövi xəttatlıq sənətini gözəl bilirmiş. Seyid Əzim onun yazdığı “şikəstə” xəttini Mir İmadın, “nəsx” və “təliq” xətlərini isə Rəşid və Yaqutun xətləri ilə müqayisə edir. Zövinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan divanında (B-742) müxtəlif illərdə yazılmış qəzəl, qəsidə, məsnəvi, müxəmməs və rübailər, Hafiz, Füzuli və b. şairlərin qəzəllərinə yazılmış təxmislər, Hafiz qəzəllərinin tərcüməsi və müasirlərinə məktubları toplanmışdır [19, s.39-44].

Əlyazmalar İnstitutunda B-2545, B-1133 və M-152 şifrləri altında XIX əsrin sonunda Bakıda yaradılmış “Məcməüş-şüara” məclisinin ən fəal üzvlərindən olmuş Əbdülxalıq Cənnətinin (1855-1931) yazıları saxlanılır. Cənnətinin B-1545 şifri altında saxlanılan əlyazmasında sosial xarakter daşıyan şeirləri toplanmışdır. B-2700 şifrəli əlyazmada isə əsasən, Azərbaycan və fars dillərində yazılmış qəzəllərdir.

Cənnətinin böyük həcmli əsərlərinin əlyazması B-1199 şifri altında ümumi dəftərdə saxlanılır. Buraya onun “Qız qalası”, “Qılınc və qələm”, “Tülkü və çaqqal”, “Bülbül”, “Kəhər at” və b. mənzumələri daxildir. Onun hələ yaradıcılığa başladığı ilk illərdə Vasifi təxəllüsü altında Azərbaycan və fars dillərində yazdığı qəzəllər M-152 şifri olan ümumi cümgdə toplanıb.

Nəticə

Ümumiyyətlə, kitab tarixi bəşəriyyətin, mədəniyyət tarixinin müstəsna əhəmiyyətə malik hissələrindən biridir.

Çap və əlyazma kitabının tarixi milli mədəniyyətin bütün cəhətləri ilə – xalqın estetik baxışları, bilik səviyyəsi ədəbi dili və milli-filoloji təsəvvürlərinə uyğundur. Bu mənada əlyazma kitablarını yeni, elmi baxımdan tədqiq və şərh etmək Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi, inkişaf qanunlarını əsaslı surətdə öyrənmək üçün vacib və zəruri işlərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга I.-М.: Наука. 1987. -558 с.
2. Qəhrəmanov C.V. Xalqın mənəvi irsi bizim sərvətimizdir. Əlyazmalar xəzinəsində. Azərb. SSR EA RƏF Elmi əsərləri. VII c. - Bakı: 1986.
3. Мыльников А.С. Книга и культура. В.кн.: Книга и культура. -М.: Наука, 1979. -3-6 с.
4. Исмаилова Э. Искусство оформления среднеазиатской книги XVIII-XIX веков.-Ташкент: Узбекистан, 1986. -76 с.
5. ممطفی عالی، مناقب هنروران، استانبول، مطبعه عامره، ۱۹۲۶، ۱۲۶ ص
6. Ахунджанов Э. Письмо и книга. -Ташкент: Узбекистан, 1983. 75с.
7. Qəhrəmanov C.V., Allahyarov K. Azərbaycanda kitab mədəniyyəti. Elm və həyat jurnalı, №7, 1985.
8. Həsənov H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. –Bakı: Azərnəşr, 1989, -235s.
9. Кушев В.В. Афганская Рукописная книга. -М.: Наука. 1980.-192 с.
10. Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфиях и художниках 1596-1597 гг. (введение, пер.и ком. Б.Н.Заходера). -М.-Л.: Искусство, 1947.-201 с.
11. Minayi Ə. Rəhimov Ə. Orta əsr kitabxanamız. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 31 iyul, 1965-ci il.
12. Minayi Ə. Rəhimov Ə. Yaxın Şərqi Orta əsr kitabxanaları haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası. - Bakı: Elm, 1967, №2.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. XIX əsrin əvvəl. 1917 ci il ilə qədər.-Bakı: Azərb. EA nəşri, 1960. -906s.
14. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. - Bakı: Maarif, 1985, - 300s.
15. Azərbaycan tarixi. II c. -Bakı: Azərb. EA nəşri, 1964 1002 s.
16. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. - Bakı: Maarif, 1985, - 300s.
17. Nürəliyeva T. Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqində XIX əsr əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti. diss. f.e.n. -Bakı 1986.
18. Tağıyev H. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi. -Bakı: Azərnəşr, 1964, -122s.
19. Qarayev N. Molla Mahmud Zövi və onun divanı. Əlyazmalar xəzinəsində, Azərb. SSP EA RƏF Elmi əsərləri. V cild. - Bakı, Elm, 1979.

Nazim Yarmammadov

Centers of the development of Azerbaijani book culture

Summary

In the Middle East, including Azerbaijan, the following types of manuscript books were widely

circulated: divan, anthology, textbook, panegyric, ziyə, jung, treatise, khabname, tezkire, etc. In terms of subject matter one can find books on philosophy, medicine, astrology, mathematics, music, history, geography, ethics, literary works, and so on. The majority of the manuscript consists of the Koran and Islamic sciences (tafsir, hadith, kalam, fiqh, irfan).

In Azerbaijan, the madrasa played a leading role in the enlightenment of the people and the dissemination of classical sciences.

In Azerbaijan, even during the Middle Ages, the activities of schools and madrasas played a significant role in the formation and development of science and education. If we talk about the schools and madrasas of major cities like Tabriz and Maragha, we can see that these institutions had renowned scholars and teachers with rich personal collections.

At the end of the 15th century and the beginning of the 16th century, the famous “Dar al-İrşad” madrasa was operating at the Sheikh Safi mausoleum. The madrasa tradition continued in the XIX century as well. Muslim schools were classified into two types based on their level. One of them was called a *maktab*, and the other was called a *madrasa*. In terms of meaning, the maktab was considered the primary level of education, while the madrasa represented the higher level. The maktab was, in a way, a preparatory stage for the madrasa. The madrasa not only educated the people but also contributed to broadening their worldview and enhancing their level of knowledge. Students were assigned to work primarily on the works “Gulistan”, “Yusif və Zuleykha” and “Leyli və Majnun” in order to improve their handwriting, with the goal of increasing the number of copies and spreading them throughout Azerbaijan.

One of the madrasa cells was designated for the library, and books were piled on shelves or on the carpeted floor.

Keywords: Azerbaijan, book, madrasa, literary gathering, culture.

*Filologiya elmləri doktoru, dosent
Nəsim Göyüşov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*